SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM
BUDAPEST, HŐSÖK TERE
KURÁTOR · DÁGI MARIANNA
NYITVA · 2006. MÁRCIUS 7 — MÁJUS 28.
FELELŐS KIADÓ · DR. BAÁN LÁSZLÓ
TERV · BÁRD JOHANNA
FÉNYKÉPEK · MÁTYUS LÁSZLÓ
NYOMTATÁS · MESTER NYOMDA

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

RENT-A-CAR REGINA
Rent-A-Feeling

AZ ÉVSZAK MŰTÁRGYA

2006. TAVASZ NYÁR ŐSZ TÉL

SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM — ANTIK GYŰJTEMÉNY

ORPHEUS

RÓMAI CSÁSZÁRKORI MOZAIK AFRICABÓL

„. . . kit úgy szerettek, hogy érette egy lant
többet sírt minden halottsiratóknál
és panaszból egy világot teremtett,
másik világot, s arra völgyet, erdőt,
utat, mezőt, folyót és állatot,
és e panasz-világ körül, akár
földünk körül, egy másik nap kerengett,
s egy másik néma ég borult fölébe –
panasz-égbolt, eltorzult csillagokkal."

R.M. RILKE, ORPHEUS. EURYDIKE. HERMES
RAB ZSUZSA FORDÍTÁSA

A Szépművészeti Múzeum első és egyetlen antik mozaikját Tunéziában találták, az 1940-es években. Tulajdonosa a 20. század közepén Franciaországba költözött; innét került a darab néhány éve a nemzetközi műkereskedelembe, s nemrégiben pedig a Múzeumba.

Észak-Afrika középső területe, *Africa* tartomány a római birodalom egyik leggazdagabb régiója volt. Hatalmas nagybirtokain a birodalom ellátásában létfontosságú szerepet játszó mezőgazdasági termelés folyt, amihez élénk távolsági kereskedelem járult. A térség szellemi elitje tevékeny részese volt a birodalom kulturális életének: észak-afrikai volt például M. Cornelius Fronto, Marcus Aurelius császár (161–180) nevelője, innét származott a ma is népszerű író, a szintén a 2. században élt Apuleius, és a formálódó kereszténység olyan óriásai is, mint Tertullianus (2–3. sz.) vagy Szent Ágoston (354–430). A térség a 7. századi arab hódításig művészetét tekintve is elválaszthatatlanul kapcsolódott a görög-római Mediterraneum klasszikus kultúrájához: bár végig megőrizte sajátos, főleg a föniciai-pún hagyományból származó vonásait, amelyek hatása egyáltalán nem szűnt meg Karthago megsemmisítése (Kr.e. 146) után, *Africa* a hellenizált művészeti *koiné* szerves része volt. Így válhatott a 3–4. században készített africai mozaikok fontos szereplőjévé Orpheus, a görög mitológia egyik legismertebb alakja.

A mozaik-művészet a görög kultúra klasszikus korszakában jelent meg, a jelek szerint egyidőben a Mediterraneum több vidékén is (az egyik éppen az É-afrikai föniciai-pún régió volt). A mozaikkészítés változatos és összetett mesterség volt: számos ágát (padló-, fal-, mennyezet-mozaik) és technikáját különböztették meg (pl. a klasszikus korban feltalált kavicsmozaik, a szabályos kockákból kirakott *opus tesselatum* – ide tartozik a budapesti példány is –, ennek a hellenisztikus korra jellemző változata, a csupán néhány miliméteres szemeket alkalmazó, szinte a festő ecsetvonásait is érzékeltetni képes *opus vermiculatum*, vagy a későantik művészetre jellemző, szabálytalan alakú márványdarabokból készített *opus sectile*). A hatalmas római birodalom egyes területein jól elkülöníthető stílusváltozatok jöttek létre, Italiára például a fekete-fehér, *Africa, Syria* mozaikjaira viszont a polichróm technika volt jellemző. A többrétegű, egyre finomabb szemcséjű alapozásra gyakran előre megrajzolták a mintát – a budapesti mozaikon is megfigyelhető, hogy a háttér egyébként sorokba rakott fehér mozaikszemei az alakoknál ezek körvonalát követik. A fennmaradt császárkori példányok zöme magánházak termeinek padozatát burkolta, s a díszítés témája gyakran utalt a helyiség funkciójára (az ókorban a leghíresebb alkotások közé sorolták pl. azt a mozaikot, ami egy ebédlő lakoma utáni, ételmaradékokkal teleszórt padlóját ábrázolta).

A modern bronzkeretbe foglalt, ívelt hatszögletű mozaik Orpheust ábrázolja, sziklán ülve, gazdag, egzotikus öltözetű, szép ifjúként. A dalnok hérós egy hosszú- (sárga) és egy rövidujjú (zöld) tunicát, a jobb vállán ruhakapcsoló tűvel (*fibula*) megtűzött, a bal lábát beburkoló köpenyt, a testéhez simuló nadrágot, valamint cipőt visel. Fején phrygiai sapka, csuklóin türkizkék, illetve smaragdzöld kővel ékesített karperec. Bal kezével a mellette tartott, négyhúrú lantot (*kithara*) pengeti, jobbjában sárga lantverő (*pléktron*). Mellette babérszerű fa, rajta színes tollazatú énekesmadár. A képet egységes színezésű, tört-meander motívummal díszített keret szegélyezi. A köveket egy már a hellenisztikus kortól kimutatható szokás szerint néhány üvegszem egészíti ki.

A darab jól példázza a császárkori művészet stilisztikai többszólamúságát. Egyrészt azt a szintén a hellenisztikus kortól folyamatos hagyományt követi, amelyik a mozaik-technika elemi adottságával szembeszegülve egységes felületet akart kirakni a néhány miliméteres, egymáshoz hézaggal illeszkedő kockákból, és a festészettel versenyre kelve festményszerű képeket alkotni. Jól mutatja ezt a térmélység ábrázolásának igénye (pl. a sárga tunicaujj Orpheus elöl lévő, jobb karján világos-, a balon viszont okkersárga), az arc, a szem vagy a kitharát pengető kéz színezésének finom átmenetei. Az is a hellenisztikus kor öröksége, hogy a nagyméretű mozaikokba külön keretbe rakott képeket (*embléma*) helyeztek be. Másrészt viszont Orpheus hajának sötétbarna csíkjai a római szobrászatban a 2. század végétől uralomra jutó, kontrasztos fény-árnyék hatásra törekvő ábrázolásmódot idézik, s a nagy felületekből összeállított arc mintázása is a későantik művészet formanyelvébe tartozik.

Orpheus a görög mitológia *par excellence* dalnok hérósa. Apjának általában Apollón istent, anyjának Kalliopé múzsát tartották. Részt vett az Argonauták expedíciójában, s dalával a háborgó tengert is képes volt lecsendesíteni. Legnagyobb hírű az a tette volt, hogy feleségének, Eurydikének a halála után lement érte Hadésba. Bűvös erejű dalával elérte az alvilági isteneknél, hogy visszakapja asszonyát, bár végül mégsem sikerült fölvinnie az emberek közé. Úgy mesélték, feje még holtában is tudott jóslatokat adni. Muzsikája a vadállatokat is megzabolázta – ez a jelenet volt a római mozaikművészet egyik gyakori témája, középen Orpheussal, körülötte pedig a zenéjét hallgató állatokkal. A budapesti Orpheus körül is a dalnok felé forduló állatok alkothatták a kompozíció további részét.

Orpheus különösen a 3. század elejétől vált a mozaikművészet népszerű motívumává, a Marcus Aurelius császár halála (180) után a birodalom és a klasszikus görög-római kultúra válságának tudatára ébredő késő antik korszakban. Ekkorra a dalnok hérós alakja további, mitológián kívüli vonásokkal is gazdagodott. Elsősorban azáltal, hogy neve már az archaikus kortól kezdve elválaszthatatlanul kapcsolódott egy görög vallási irányzathoz, amely a lélek túlvilági boldogulását akarta biztosítani, s amelyet Orpheus tanításaként tartottak számon. A mozaikot eredeti helyén, feltehetőleg egy hatalmas *villa* egyik termének padlóján megpillantó ókori néző tehát éppúgy az értelmezés lehetséges változataival találta szembe magát, mint mi, maiak. A szerelméért az alvilágba is leszálló és onnan élve visszatérő, zenéjével a természet erőin úrrá lévő, a *kosmos* titkait tudó és az emberek számára példás életutat kínáló, szép ifjú képe koronként, területenként és szellemi áramlatonként számos értelmezési lehetőséget kínált. Jól mutatja ezt, hogy Orpheus alakja változatlan formában az ókeresztény művészetbe is bekerült, Krisztus ábrázolásának egyik lehetséges módjaként.

Orpheus jelentősége az ókor lezárultával sem szakadt meg, alakja ihlető forrása lett – csupán néhány főműre utalva – Monteverdi operájának vagy Liszt szimfónikus költeményének (*Orpheus*), Rilke versének (*Orpheus. Eurydiké. Hermés*), Kosztolányi novellájának (*Hrussz Mária csodálatos látogatása*).

NAGY ÁRPÁD MIKLÓS